

Cseke Péter

Egy megírásra váró szintézis

Erdélyi magyar szellemi élet a két háború között

Nagy György emlékére

A hatvanéves korában Kolozsváron elhunyt Nagy György (1938-1998) mindenekelőtt eszmetörténésznek, társadalomelméleti szakírónak vallotta magát. A Babes-Bolyai Tudományegyetem történelem-filozófiai karának filozófiai tanszékén oktatott 1969 és 1998 között, nagy érdeklődéssel kísért tanulmányaiiban a két világháború közötti romániai magyar szellemi élet jelenségeit és összefüggésrendszerét igyekezett feltárni – etnikumelméleti megalapozottsággal – a *Korunk*, *A Hét*, a *Művelődés*, A „*Studia Universitatis Babes-Bolyai*”, a *Helikon*, illetve a kilencvenes években újraindult nagy múltú tudományos folyóirat, az *Erdélyi Múzeum* hasábjain. Bármiről is írt, mindent e korszak alapvető törekvéseihez viszonyított. Nem véletlen tehát, hogy kortársai és eszmetársai tőle várták a két világháború közötti kisebbségi tapasztalatok általánosítását, beható társadalomelméleti elemzését, átfogó eszmetörténeti szintézisét.

Igyekezett is megfelelni ezeknek az igényeknek, hiszen maga tudta a legjobban: a Romániába szakadt magyar nemzetrészt jövőjének a kimunkálása hosszabb távon nem mellőzheti az ő meglátásait. Ám épp csak elkezdte tervezett szintézisének kidolgozását, az első fejezet megírása után kiütötte a kezéből a tollat a váratlan halál. Szerencsére hagyatékában fennmaradt a rá jellemző alaposággal végiggondolt kötet tematikai vázlata, amely önmagában is teljes értékű – és a további kutatások számára megkerülhetetlen – gondolati konstrukció.

„I. *Egy ország darabokra szakadása és egy nemzetrésztalpraállása*

1. A történelem ütközővasai között. Az erdélyi magyarság a háborús összeomlást követő politikai-közhatalmi változások idején
2. A *Kiáltó* szó: a kisebbségi szervezkedés katekizmusa
3. A közösségi talpraállítás szemléleti-politikai antinómiái. Tévtak és vakvágányok
4. A Magyar Néppárttól az Országos Magyar Pártig és tovább...
5. A tollforgató értelmiség és a szolgálattelvő egyházi emberek rendhagyó szerepe a kisebbségi életalapozásban
 - a) Amikor „egyetlen tett a költő álma volt”. A sajtó és az írott szó szerepe a kisebbségi életalapozásban. Lapalapítások, folyóirat-indítások, sajtóküzdelmek

b) Az egyházak: a kisebbségi magyarság közösségi életének és önvédelmi küzdelmének első intézményes keretei

II. *Külön út és kényszerpálya. Folytonosság és megszakítottság az erdélyi magyar szellemi kultúra fejlődésében 1918 után*

1. Magyar kultúra – erdélyi kultúra. Sajátos színek az erdélyi magyar művelődésben 1918 előtt.
2. A történelmi cenzúra árnyékában. Az erdélyi magyar szellemi kultúra az 1918 utáni első években
 - a) Riasztó kilátások – baljós fejlemények. A magyar művelődési életet és oktatásügyet sújtó első román kormányzati intézkedések
 - b) Változások az erdélyi magyar kultúra belső szerkezeti felépítésében
 - A tudományművelés intézményi feltételeinek az összezsugorodása
 - Az irodalom közösségi-kulturális funkcióinak a megnövekedése. Az irodalomcentrizmus haszna és kára
 - c) A román-magyar szellemi egymásratalálás literátus reményei. Illúziók és csalódások
3. Szellemi arcvonalak és szemléleti törekvések az önálló fejlődés útjára erdélyi magyar irodalomban
 - a) Avantgárd-irányzatok Erdélyben a húszas évek elején
 - b) A *Tizenegyek*-csoport színrelépése (1923)
 4. A modern transzszilvanizmus
 - a) Regionális törekvések az erdélyi magyar szellemi életben 1918 előtt
 - b) A modern transzszilvanizmus: a népi elkötelezettségű literátus értelmiség válasza a nagy történelmi kihívásra
 - c) Az erdélyiség mint művelődési eszmény: szellemi érték-, magatartásforma és társadalmi-közügyi cselekvésprogram
 - d) Erdélyiség – magyarság – európaiság

III. *Az intézményépítés éveit és az értékalkotó munka új nekilendülése (1924-1930)*

1. A szellemi élet társadalmi-politikai háttere a húszas évek derekán és második felében
 - a) A „bratianizmus” uralma alatt
 - b) Feszültségek és ellentétek a kisebbségi közéletben. Reformtörekvések az Országos Magyar Pártban
 - c) Szakadás az irodalom és a politika között
2. Az irodalom a nemzetiségi kultúra élvonalában. Műhelyek, csoportok, intézmények
 - a) A *Pásztortűz* szerepe az erdélyi magyar literátus kultúra alakulásában
 - b) Egy napilap az „örökkévalóságért”: az *Ellenzék* irodalmi melléklete
 - c) Az Erdélyi Szépművéses Céh létrejötte (1924) és a marosvécsi irodalmi parlament megszületése (1926)
 - A helikoni írói munkaközösség
 - d) Az *Erdélyi Helikon*
 - A *Helikon* irodalomszemlélete és általános szellemi horizontja
 - Az „erdélyi gondolat” a *Helikon*ban
 - A magyar-román-szász irodalmi-művelődési kapcsolatok ügye a *Helikon*ban
 - e) A húszas évek második felének nagy irodalmi vitái
 - A „szkizma”-vita (1928)
 - A „vallani és vállalni”-vita (1929-1930)
3. Újrakezdések az erdélyi magyar tudományos életben
 - a) Az Erdélyi Múzeum-Egyesület – a tudományos élet központja. Az Egyesület küzdelmei közületi státuszának elismertetéséért és jogi helyzetének rendezéséért

b) Az Erdélyi Irodalmi Szemle (1924-1929)

c) Törekvések és tendenciák a társadalomtudományok területén

– A *Magyar Kisebbség*: a kisebbségtudományi diszciplínák fóruma

– A *Korunk* indulása (1926). Baloldali paradigmák az erdélyi magyar szellemi életben

d) A filozófia mondanivalója a kisebbségi létről

IV. *Elkülönülések és kiválások* (1930-1933)

1. A válság éve. Gondok, feszültségek, ellentétek az erdélyi magyar társadalomban a húszas-harmincas évek fordulóján

– Sajtóviták, publicisztikai csatározások a kisebbségi politika tévútjáról és a közélet elsekélyesedéséről

– Makkai Sándor: *Magunk revíziója* (1931)

2. Válaszjutak a harmincas évek elejének erdélyi magyar művelődési életében

a) A literátus értelmiség dilemmái

b) Lázadás a helikoni írói munkaközösségben: az Erdélyi Magyar Írói Rend létrejötte

c) Törekvések egy újfajta egység megteremtésére

– A *Pásztortűz* és az *Erdélyi Helikon* közötti együttműködés kiszélesítése

3. A „második erdélyi nemzedék” színrelépése. Új eszmények, új törekvések

a) Nemzedéki ellentétek az erdélyi magyar szellemi életben. Ifjúsági mozgalmak, generációs csoportosulások

b) Az *Erdélyi Fiatalok*

– Nemzedéki öntudat, világnézeti tájékozódás

– Kapcsolatok a Kárpát-medence más, hasonló nemzedéki mozgalmával

– A falu kérdései – a társadalmi érdeklődés középpontjában. Szociográfiai munka

c) A nemzedéki mozgalmak belső differenciálódása. Jobb- és baloldali leszakadások az ifjúság soraiban

d) Ifjúság és irodalom

– Új Arcvonal (1931): a fiatal írók útkeresése

4. Magyar-román szellemi kapcsolatok a húszas-harmincas évek fordulóján. A hídverés gondolata

V. *A dolgok ismét összekuszálódnak. Az erdélyi magyar szellemi élet a harmincas évek derekán* (1933-1937)

a) Új bizonytalanságok és új bizonyosságkeresések. Az „erdélyi gondolat” válsága

b) Változások a sajtóéletben

c) A „második nemzedék” ellentétes táborokra szakadozók

– A *Hítel*-csoportosulás szellemi arculata és törekvései

– Az *Erdélyi Fiatalok* további útja

– Az *Erdélyi Realisták* mozgalma (1937)

d) A Vásárhelyi Találkozó (1937)

e) A harmincas évek közepének nagy szellemi-világnézeti vitái

– A „nem lehet”-vita (1937)

– A „jelszó és mítosz”-vita (1938): támadás a transzszilvanizmus ellen

VI. *Ahogy lehet. Az erdélyi magyar szellemi élet a királyi diktatúra éveiben (1938-1940)*”

Mint ahogy Nagy György 1990 és 1995 között az újjászerveződött Erdélyi Múzeum-Egyesület szakosztályi elnöke (Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudomány) volt, 1990-től haláláig a szemléletében újjászületett *Korunk* szerkesztőségi tanácsában vállalt aktív szerepet, munkásságának lezárulása után mind az EME, mind a *Korunk*-háttérű Komp-Press Kiadó erkölcsi köteletségének érezte tanulmányainak összegyűjtését és kötetbe szerkesztését. Annál is inkább, mivel Nagy Györgynek életében nem jelent meg önálló kötete (ha eltekintünk attól, hogy 1991-es Széchenyi-tanulmánya – *Széchenyi az erdélyi magyar szellemi életben a két világháború között* – folyóiratbeli közlés után, más címmel, az Erdélyi Tudományos Füzetek 213. kiadványaként is napvilágot látott).

A Komp-Press kiadói tanácsában az a vélemény alakult ki, hogy – az *Erdélyi magyar szellemi élet a két háború között* tematikai vázlatát követve – elsősorban Nagy György fajsúlyos *Korunk*-tanulmányait adjuk közre Ariadné Könyvek elnevezésű sorozatunkban. *Korunk*-szerkesztőként és felelős kiadóként magam is ezt az elképzelést támogattam, azzal érvelve, hogy az *Erdélyi magyar szellemi élet*... hátrahagyott első fejezetét (csaknem 50 kézirattal) 1999 elején a folyóirat hozta, s a korábbi *Korunk*-tanulmányok, ha nem is ilyen széles kitekintéssel, szervesen továbbépíthetik azt. Az erdélyi magyar könyvkiadás mai körülményei azonban nem tették lehetővé, hogy egyidőben két – más-más szempontot követő – válogatás is megjelenjen. Elsősorban az anyagi megfontolások okán kellett számolni az óhatatlan átfedésekkel. Így látott napvilágot 1999 végén a Komp-Press és az ugyancsak kolozsvári Polis Könyvkiadó gondozásában az *Eszmék, intézmények, ideológiák Erdélyben. Tanulmányok (1973-1998)* című posztumusz Nagy György-kötet. Mely részben kevesebb, másrészt meg több, mint a tervezett szintézis ígérete.

Dávid Gyula, a Polis irodalomtörténész igazgatója, a kötet szerkesztője úgy válogatott a hagyatékban fennmaradt kéziratokból, hogy azok a szintézisterv kardinális pontjait (fejezeteit és/vagy alfejezeteit) érzékeltethessék, ugyanakkor a két világháború közötti szellemi hullámmozgások utóhatásait is felerősíthessék. Az *Eszmék, intézmények, ideológiák*... öt fejezetre épül, és ezek közül az első három (*A transzszilvanizmusról, Kós Károlyról, Erdélyi eszmetörténeti koordináták*) azokat a tanulmányokat tartalmazza, amelyeket Nagy György részben már bedolgozott, illetve minden bizonnyal bedolgozott volna tervezett szintézisébe. Ami ebben a kötetben mind társadalomelméletileg, mind kisebbségtörténeti szempontból újdonságnak számít: a kisebbségi kérdés átfogó megközelítése (*A kisebbségi kérdés az elméletben és a gyakorlatban* című fejezet írásai), illetve az egyetemépítés erdélyi történetének a kálváriájának bemutatása (*A Báthori-egyetemtől a Bolyaiig*).

Nagy György szintézistervét alapul véve, érdemes továbbgondolni: milyen előmunkálatokra támaszkodhat az, aki az erdélyi magyar szellemi élet két világháború közötti történetének megírását öutána felvállalja.

A korszakot áttekintő – megkerülhetetlen – munkák közül Mikó Imre *Huszonkét év* (Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig) és Ligeti Ernő *Súly alatt a pálma* (Egy nemzedék szellemi élete. 22 esztendő kisebbségi sorsban) című kötete kívánczik az élre. Mikó kötete 1941-ben jelent meg Budapesten, 1987-es berni-müncheni és 1992-es budapesti reprint-kiadásban is olvasható. Ligeti 1941-ben írta meg visszatekintését, év nélkül látott napvilágot Kolozsvárt, újrakiadását a csikszeredai Pro-Print Kiadó tervezi. Mindkét műre gyakorta hivatkozik Nagy György is. Nem hagyható ki ebből a sorból Bíró Sándor posztumusz munkája, a *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok (1867-1940)* (az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadása, Bern, 1985.), illetve dr. Sulyok István és dr. Fritz László *Erdélyi Magyar Évkönyve*

(Kolozsvár, 1930.) sem.

Ady, Móricz és Szabó Dezső ideológiája közismerten nagy szerepet játszott az 1918 utáni kisebbségi életkezdésben, különösen a trianoni helyzetben eszmélkedő fiatal évfjártak (nemzedékek társadalmi és nemzeti tájékozódásában és feladatvállalásában. Ennek az időtálló felmérésével még adós az eszmetörténet-kutatás, jóllehet próbálkozásokban nem volt hiány. Sokatmondó tény: a többszöri előcenzúrázásokon átesett *Erdélyi Fiatalok. Dokumentumok, viták (1930-1940)* című Kriterion-kiadványt 1986-ban – egyebek mellett – azért ítélte bezúzásra a romániai utócenzúra, mert a kötet összeállítói és gondozói (Cseke Péter, dr. László Ferenc) túlságosan exponálták Szabó Dezső hatását.

A transzszilvanista ideológiáról, eszme- és magatartásrendszeréről írva Nagy György elsősorban saját kutatásainak eredményeire támaszkodott, de nyilván nem kerültek el a figyelmét Gáll Ernő, Cs. Gyimesi Éva, Láng Gusztáv, K. Lengyel Zsolt, Pomogáts Béla és mások idevágó tanulmányai és kötetei sem, annál is inkább, mivel az *Erdélyi Helikon* ideológiáját elemző Pomogáts-kötettől (*A transzszilvanizmus*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1983) az ideológiai értékjelképeket számba vevő *Gyöngy és homokig* (Cs. Gyimesi Éva munkája a rendszerváltás előtt született, és az 1990-1991-es transzszilvanizmus-vita tanulságaival kiegészítve 1992-ben látott napvilágot a Kriterionnál) az értékszempontok a teljes elutasításig menően megváltoztak. A tudományos tárgyilagosság jegyében Nagy György nem fogadja el sem az egyoldalú historizálást, sem a jelen értékszempontjainak a múltra való visszavetítését, illetve az egymástól lényegesen eltérő szellemi-kulturális törekvések egybemosását. Nem látja bizonyíthatónak az olyanszerű kijelentéseket, miszerint az erdélyi népek közötti kapcsolatokban örökké csak az elkülönülés tényezői hatottak, s a román-magyar viszony alakulásában is mindig a szembenállásnak volt meghatározó szerepe. Kacsó Sándorra hivatkozik, aki az 1938-as transzszilvanizmus-vitában (*Jelszó és mítosz*) máig ható érvennyel leszögezte: „Az erdélyiséget nem az éppen uralkodó nemzet, még kevésbé a politikai hatalmat gyakorlatilag is birtokló osztályok hivatalos történelmében kell keresni elsősorban, hanem sokkal inkább azon az oldalon, ahol a szabadságért, a szabadabb szellemért, a humanizmus gyakorlati megvalósításáért verekedni kellett!” (Kacsó Sándor: *Az igazi erdélyi szellemiség*. Erdélyi Helikon, 1938. 1. 36-37.) A történelmi idő Kacsót, illetve Nagy Györgyöt igazolja máris: 2000. év tavaszán elindított *Provincia* (a román kiadás felelős szerkesztője Al. Cistelean, a magyaré Molnár Gusztáv) szerkesztőbizottsága ezzel a „neotranszszilvanista” programmal lépett porondra:

„Eljött az ideje egy közös fórum megteremtésének az erdélyi és bánági nyilvánosságban, amely a viták korszakából átlép a dialógus korszakába. Vállaljuk ennek a kezdetnek a felelősségét, mert meg vagyunk győződve arról, hogy térségünk eddig szigorúan szétválasztó történelme az egymást erősítő és nem egymással szembenálló különbségek találkozási pontjává tehető.

A múlttal előítéletek és gátlások nélkül akarunk szembenézni. De nem szeretnők, ha a múlt magyarázat híján vagy manipulációk eszközéül szolgálva elzárná előlünk a jelen alternatíváit. A másikban partnert akarunk látni: az eszmékben, a cselekedetekben és a mindennapi együttélésben.

Nem akarjuk, hogy a mi provinciánk ezután is egy harmadrangú ország másodrangú tartománya legyen.

Azt akarjuk, hogy Erdély centrummá váljon. Nem mások fölött, hanem egyensúlyban és partnerségben más centrumokkal.

Olyan Erdélyt akarunk, amelyben a vallási, etnikai, kulturális különbségek kölcsönösen kiegészítik egymást – az egész térség javára.

Nem akarunk újjáéleszteni – és még kevésbé kiváltani vagy támogatni valamiféle helyi érdekű, a román, magyar és német különbség fölötti vagy éppenséggel e különbségek ellen irányuló transzszilvanizmust.

Európai erdélyiséget akarunk, amely ezeket az eltérő hagyományokat és identitásokat modern, az egységesülő Európa szellemiségéhez közelítő konzociatív rendszerbe tudja foglalni. " (*Mit akarunk?* Provincia, 2000. április, 1. szám. Megjelent a *Ziua*, illetve a *Krónika* mellékleteként a Nyit Társadalom Alapítvány támogatásával.)

Kuncz Aladár, Jancsó Béla európai irányultságú erdélyiség-felfogása köszönt vissza ránk az ezredvégen. Avagy: semmi új a nap alatt? A történelem ismétli önmagát? Ez esetben, remélhetőleg, jóval megfontoltabban teszi...

A forrásfeltárások kétségtelenül további folytatásra várnak. Nagy György tematikai vázlatának duktságát követve: nem rendelkezünk még átfogó képpel a két világháború közötti kisebbségi érdekvédelmi szervezetünk, az Országos Magyar Párt tevékenységéről. A Spectator-kutatásban magának nevet szerző György Béla, az Országos Széchenyi Könyvtár erdélyi származású munkatársa ezen a tavaszon látott hozzá a Kolozsvári Állami Levéltárban talált dokumentumanyag feldolgozásához, Romsics Ignác irányításával készíti doktori értekezését ebből a tárgykörből. Az egyházak történelmi szerepének újraértékelése is folyamatban van. Elsősorban a nevelésügy területén. Domokos Pál Péter *Rendületlenül...* című 1989-es kötetét (Eötvös kiadó és Szent Gellért Egyházi Kiadó) P. Szőke János *Márton Áronja* (Szent Márton Alapítvány, Bp., 1990.) követte: mindkettő a mártír püspököknek állít maradandó emléket. Az *Akik jó bizonyosságot nyertek* a Kolozsvári Református Theológia 1895-1948 közötti tanárainak arcképcsarnokát mutatja be (Kozma Zsolt szerkesztésében) 1996-ban. A kisebbségi nemzetpedagógus László Dezső írásait *A kisebbségi élet ajándékai* című kolozsvári Minerva-kötet (összeállította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket Cseke Péter írta) hozta újjól az olvasó-közelségbe 1997-ben. A szemléletileg újjászületett *Korunk* érdemének tudható be, hogy az 1999. évi egyházi számában rákérdezett arra: az egyházi iskolák újrarendelése révén a kilenvenes években mennyiben és miként tudták visszazserezni felekezeteink hagyományos nevelési szerepüket? E történelmileg rendkívül rövid idő alatt miként készültek fel erre a – mással nem helyettesíthető – szerepvállalásra? Tudnak-e máris kellő feltételeket teremteni ahhoz, hogy megfelelő színvonalú lehessen az egyházi oktatás? Az erdélyi hagyományok és a nyugati modellek mennyiben segítik manapság az új évezredben kívánatos értékrend kialakítását?

Önálló egyetem híján a két világháború közötti magyar szellemi élet belső szerkezete is óhatatlanul irodalomközpontúvá vált. Ez a szerepnövekedés még nyilvánvalóbbá tette a tudományművelés intézményi feltételeinek hiányát. Az akkori helyzetet alighanem a „tudományművelés – egyetem nélkül” állapota jellemzi a leginkább. A magyar egyetem tudós tanárai vagy Magyarországra költöztek át, vagy felekezeti középiskolákban folytatták működésüket. A nagy hírű Erdélyi Múzeum-Egyesület csak a harmincas évek fordulóján tudta – eredményesen – újjászervezni önmagát. Amint erre a *125 éves a kolozsvári egyetem* című – a Babes-Bolyai Tudományegyetem magyar tagozatán 1997. november 21-én tartott emlékülés előadásait tartalmazó – kiadvány is felhívja a figyelmet (szerkesztette Cseke Péter és Hauer Melinda, Komp-Pres Kiadó, Kolozsvár, 1999.)

Az első világháború utáni avantgárd-törekvések újabb kori számbavételére a *Magyar Szó* és a *Tavaszi* (1919-1920), a *Genius-Új Genius* (1924-1925), a *Periszkóp* (1925-1926) természetét bemutató Kriterion-antológiák (1971, 1973, 1979) adtak alkalmat, ezeket a jelenségeket állította vizsgálódásainak középpontjába Sóni Pál *Avantgarde-sugárzás* című kötete (Kriterion, 1973.). A helyi sajátosságokat az egyetemességgel egyeztetni kívánó fiatal írók fellépését frontáttörő erővel demonstráló *Tizenegyek* (1923) máig emlékeztet az antológiájával Csapody Miklós foglalkozott a nyolcvanas évek második felében tüzetesebben (*Program és nemzedék*, illetve *Erdélyi Fiatalok* című tanulmányaiban), egy átfogóbb szintézis számára azonban az újabb kutatások még jó néhány meglepetéssel szolgálhatnak.

Aminthogy az „erdélyiség – magyarság – európaiság” érvényesülésének mai megítélésében is. E tekintetben Pomogáts Béla

Kuncz-monográfiájától (előkészületben a Kriterionnál) várható az előbbrelépés. A *Helikon* történetétől elválaszthatatlan az *Ellenzék* irodalmi melléklete (1923-1927) – Kuncz Aladár és Áprily Lajos szerkesztésében. Dávid Katalin egyetemi szakdolgozata alapján könnyűszerrel össze lehetne állítani irodalmunknak erről a forrásvidékéről is egy antológiát. A magyar – román – szász irodalmi kapcsolatok történetéről Ritoók János igényes monográfiáját (*Kettős tükör. A magyar – szász együttélés múltjából és a két világháború közötti irodalmi kapcsolatok történetéből*. Kriterion, 1979.) régóta nagy haszonnal forgathatjuk, az *Ellenzék* 1932-es hídverési kísérletének tanulságairól pedig a György Béla által gondozott *Spectator*-kötet (Krenner Miklós: *Az erdélyi út*. Haáz Rezső Kulturális Egyesület Székelyudvarhely, 1995. 149-191.) nyújt máig időszerű képet.

A két világháború közötti erdélyi magyar szellemi életben – miként Nagy György szintézis-terve is jelzi – megkülönböztetett szerepük volt az eszménykereső és eszmetisztázó vitáknak. Az 1929 októbere és 1930 januárja között lezajlott „Vallani és vállalni”-vita hullámverése az *Erdélyi Helikon* hasábjairól átsapott a *Brassói Lapok*, a *Nagyvárad*, az *Ellenzék*, a *Keleti Újság*, a *Temesvári Hírlap*, a *Korunk*, a *Pásztortűz* szerkesztőségébe is. Széles kitekintésű háttérvizsgálatokon alapuló, monografikus igényű összegzését Kántor Lajosnak köszönhetjük. (*Vallani és vállalni*. Egy irodalmi vita és környéke (1929-1930). Kriterion, 1984.) Az erdélyi magyar értelmiség szemléletváltásának és erkölcsi önmegtisztulásának elodáztatatlanságára figyelmeztetett – máig ható érvénnyel – Makkai Sándor *Magunk revíziója* (1931), mely a válság éveiben fordulópontot jelentett az értelmiség kiütkeresésében. (Nem véletlen, hogy a kötet csíkszeredai újrakiadása – Pro-Print Kiadó, 1998.; ifj. Fekete Károly bevezető tanulmányával – a *Korunk* ankétot szervezett a mű paradigmaticus modellt konstituáló szerepéről: *Újra: magunk revíziója*, 1999. 2.) Makkai Sándor magyarországi áttelepülése, illetve *Nem lehet* című írásának (Láthatár, 1937. 2. 49-53.) megjelenése után minden korábbit meghaladó méretű sajtóvita robbant ki, melynek értékelése és újraértékelése is máig foglalkoztatja mind a kutatókat, mind a közvéleményt. (Lásd: *Nem lehet*. A kisebbségi sors vitája. Cseke Péter és Molnár Gusztáv gondozásában. Héttorony Könyvkiadó, Bp., 1989.; *Lehet – nem lehet?* Kisebbségi létértelmezések (1937-1987). Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Cseke Péter. Mentor, Marosvásárhely, 1995.; ifj. Fekete Károly: *Makkai Sándor gyakorlati teológiai munkássága*. A Debreceni Református Kollégium kiadása, 1997. 39-46.; Kozma Zsolt: *Makkai Sándor egykor és most*. *Korunk*, 1999. 2. 4-9.) A Vásárhelyi Találkozót megelőzően az *Erdélyi Helikon* hasábjain indult – Szemlér Ferenc által exponált – *Jelszó és mítosz*-vita ugyancsak máig gyűrűző hatásáról szólva Nagy György is hivatkozik Pomogáts Béla tanulmányára (*Szabédi László a transzszilvanizmusról*. Új Erdélyi Múzeum, 1990. 1-2. 57-70.). A vita mai megítéléséről nem hagyható figyelmen kívül Debreczeni László megnyilatkozása (Cseke Péter: *Vigyázó torony*. Kriterion, 1995. 83-85.), illetve Kántor Lajos Szabédi-könyvének vonatkozó része (*Erdélyi sorskerék*. Balassi Kiadó, Bp., 1999. 47-49.).

Az Erdélyi Szépmíves Céh és az *Erdélyi Helikon* szerepét illetően a Marosi Ildikó által közzétett kétkötetes dokumentumgyűjtemény (A *Helikon* és az Erdélyi Szépmíves Céh levelesládája (1924-1944). Kriterion, 1979.) jótékonyan hatott a helikoni irodalomeszmény(ek) beható vizsgálódására vállalkozó kutatók munkásságára. Amiként a *Korunk* irodalomszemléletének elemzése is új lendületet vett (a kilencvenes években). A Gaál Gábor újraértékelését kezdeményező Cs. Gyimesi Éva *Korunk*-beli tanulmányát (*Gaál Gábor újraolvasásához*. 1991. 3. 307-315.) például Tóth Sándornak, a Kriterionnál megjelent 1971-es G. G.-monográfia szerzőjének kötetnyi terjedelmű válasza követte (*Dicsőséges kudarcainak a diktatúra korszakából*. Balassi Kiadó, Bp., 1997.). A tervezett Nagy György-szintézis minden bizonnyal beépítette volna Balázs Sándor – máig kellőképpen nem értékelt – *Magyar Kisebbség*-monográfiájának lényegbevágó eredményeit (*Lugosi üzenet*. Szatmárnémeti Kölcsey Kör, 1995.) éppúgy mint Mikó Imre jogelméleti tanulmányait (*Változatok egy témára*. Kriterion, 1981.) A kisebbségi lét filozófiai megközelítéséhez Balázs Sándor vágta az első rendet Varga Béla *Bölcséleti írások* (Kriterion, 1979.), illetve Tavasz Sándor *Filozófiai írások* (Kriterion, 1982.) című művének közreadásával. A sort örvendetesen folytatják a kolozsvári Pro Philosophia Alapítvány forráskiadványai: Somló Bódog értékfilozófiai írásai Szegő Katalin gondozásában kerültek újól az olvasó elé, Tavasz Sándortól pedig Tonk Márton jelentetett meg újabb válogatást, ugyancsak 1999-ben. Ezt követte 2000-ben a nemzetközi Böhm Károly-konferencia előadásait tartalmazó kötet (*Böhm Károly és a „kolozsvári iskola”*).

Ezek az eredmények ébresztenek rá arra, hogy alapvető forráskiadványokban és monográfiákban még mindig nagy hiány mutatkozik. Benedek Elek irodalmi levelezésének a közreadása a harmadik kötettel kiteljesedett ugyan 1991-ben a Kriterionnál, de például az öt kötetesre tervezett Molter Károly-levelezés kiadása 1995-ben elakadt az első kötetnél (Argumentum/Polis, Budapest/Kolozsvár). Bár 1999-ben létrejött – a Szabédi emlékházban – az Erdélyi Irodalomtörténeti Múzeum, az írói hagyatékok összegyűjtése – a jogutódok bizalmatlansága és anyagi érdekeltsége folytán – csak immel-ámmal halad. Annál is inkább, mivel a két világháború közötti erdélyi szellemi hagyatékok tekintélyes része a rendszerváltás előtt magyarországi közgyűjteményekbe került. Felleltározásuk, számbavételük, a nélkülözhetetlen forráskiadványok előkészítése önmagában is elegendő gondot jelent az új intézménynek. Biztató jel viszont, hogy a 2000. évben Láng Gusztáv *Dsida*-monográfiájával új sorozatot indíthat a Kriterion Könyvkiadó.